

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПОНЯТІЙНІ ДИСКУРСИ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРНО-ДУХОВНОГО КОМПОНЕНТА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті йдеться про формування культурно-духовного компонента в українській історіографії, засоби відкриття особистісного в загальній історії та шляхи «оживлення» історичних подій, явищ, фактів. Виокремлено антропологічний підхід, що ставить людину-творця в центр подій. Зазначено, що такий підхід дозволяє подивитися на історичні знання не як на сукупність позасуспільних констатацій, а як на результат взаємодії соціально-політичних чинників та інтелектуально-чуттєвої сфери історика. За таких умов можна чіткіше висвітлити мотиваційну сторону творчості, повніше врахувати фактор соціального замовлення. Вказується на необхідність упорядкування понятійно-категоріального апарату, що є неодмінною умовою розвитку будь-якої науки. Через аналіз наукової літератури розкривається міждисциплінарність понять, що виникли на перехресті багатьох гуманітарних наук.

Ключові слова: українська історіографія, антропологічний підхід, понятійно-категоріальний апарат, духовно-ментальні процеси.

Актуальність теми. Історичні Знання - продукт творчості конкретних людей, представників свого часу, з притаманним лише їм світобаченням, мораллю та почуттями. Тому саме антропологічний підхід, що ставить людину-творця в центр подій, дає можливість, так би мовити, «оживити» історіографічний процес, виявити у ньому не тільки загальне і типове, а й індивідуально-неповторне. Такий підхід дозволяє подивитися на історичні знання не як на сукупність позасуспільних констатацій, а як на результат взаємодії соціально-політичних чинників та інтелектуально-чуттєвої сфери історика. За таких умов можна чіткіше висвітлити мотиваційну сторону творчості історика, повніше врахувати фактор соціального замовлення.

Мета поданої розвідки дослідити місце і стан культурно-духовного компонента в українській історіографії, засоби відкриття особистісного в загальній історії та шляхи «оживлення» традиційних подієвих наративів.

Історіографія проблеми Ставлячи завдання дослідити місце і стан культурно-духовного компонента в українській історіографії, ми виходимо з того, що бачення історичного процесу крізь призму духовності є однією з традиційних методологічних засад світової історіософії. Так С. Франк писав, що історія є великим драматичним процесом втілення, розгортання в часі й зовнішньому середовищі духовного життя людства [1, 74]. У свою чергу Дж. Тойнбі наголошував, що розкол в людській душі - це епіцентр розколу, який проявляється в суспільному житті, тому, якщо ми хочемо мати детальніше уявлення про глибинну реальність, слід детальніше зупинитися на розколі в людській душі [2, 558]. Англійський історик Р. Дж. Коллінгвуд розглядав історію як пізнання духу, тому, на його думку, події цікавлять історика лише постільки, поскільки вони розкривають нам думки, що є предметом його наукового пошуку [3, 207].

Не лише історики піднімають питання культурно-духовного компонента. Аналізуючи нинішній стан вітчизняного літературознавства, П. Михед відзначає як його характерну рису - відродження аналітичного історизму: «Оживлення інтересу до історії в останні роки і реабілітація історизму як принципу аналізу та дослідження минулого є одним з переконливих свідчень приходу постпостмодерністської епохи» [4, 74].

Поява проекту психоісторії пов'язана з активізацією постколоніальних студій. Розкриття теоретичних основ пост колоніалізму, наголошує Г. Сивокінь, «дедалі більше назріває як проблема практична, оскільки працює на самоусвідомлення національної ідентичності, отже, й на стратегію її подальшого розвитку» [4, 89].

Виклад основного матеріалу. Слід зауважити, що вибір методологічних підходів нам доводиться робити у досить своєрідній ситуації, що характеризується високим рівнем дискусійності. Суть дискусій зводиться передусім до співвідношення на пострадянському історіографічному просторі марксистської і немарксистської, «традиційної» і «нової»

методологій. Ознакою нашого часу є те, що українські історики беруть все активнішу участь у обговоренні теоретико-методологічних проблем сучасної історичної науки.

Серед розмаїття підходів та методів історичного пізнання, що культивуються нині у світовій історіографії, фундаментального значення набуває антропологічна методологія [6]. Її прихильники вважають, що центральне місце в історії має посісти людина як діяльна соціальна істота, зі своїми ідеями і уявленнями, почуттями і суб'єктивним світом. Не відкидаючи впливу «антропологічної моди», що заповнює український історіографічний простір, все ж хочемо наголосити, що такий своєрідний людиноцентризм має для української історіографії особливе значення. Це є цілком пояснювана і природна реакція істориків на багаторічне насильницьке відлучення від пошуку «живої» історичної людини, реакція на вимушене конструювання «нової», нерідко схематично - «мертвої» людини, що швидше нагадує соціального «манекена». При цьому не має значення, чи йдеться про конкретно-історичний аспект проблеми, де фігурує, скажімо, «людина-селянин», чи історіографічний, діячем якого є «людина-історик» - в обох випадках у центрі знаходиться людина як соціально-біологічна істота.

Стрижнем антропологічного підходу вважають психологізм - адже сутність людини становить її інтелектуально-психічне начало. Науковий напрям в історіографії, що орієнтується на психічну сторону людської життєдіяльності, має давню традицію. Відомо, що такий підхід до історії був однією з найхарактерніших рис французької школи «Анналів» [7].

Один з її фундаторів Л. Февр закликав істориків бути психологами, вказував на взаємозв'язок історії та психології у дослідженні людської особистості. Він радив людям, які скаржаться на те, що вже немає що відкривати у морях історії, зануритися у пільму психології. Ці побажання цілком можна віднести і до історіографів, які вивчають особистість історика і результати його творчості. Нині зазначений напрям є досить популярним і часто фігурує в літературі як «психоісторія». На думку російського дослідника ментальностей А. Я. Гуревича [7]. Орієнтація на психологію є найпродуктивнішим і найперспективнішим напрямом сучасного історичного знання, в свою чергу український дослідник О. Удод слушно зауважив, що методи психоісторії найбільш важливі і суттєві для сучасної української історіографії, бо саме вона, мабуть, найдовше була ізольована від гуманістичної методології. На його думку, однобокість марксистської історіографії привела до того, що з історичних досліджень були викинуті такі явища, як ментальність, національний характер, масові психічні явища, когнітивний дисонанс, лідерство і підпорядкованість, конформізм та багато інших психічних факторів, які досить часто вирішальним чином впливали на хід самої історії [9, 12]. Зазначені вище підходи мають ключове значення для історіографа, який прагне збагнути творчий шлях історика, неповторність його стилю, зміну пріоритетів у складних суспільно-політичних умовах.

Що стосується безпосередньо методів історіографії, то сучасна наука розрізняє способи конкретного історіографічного аналізу та методи історіографічного синтезу. Складовими «моделі» історіографічного дослідження є аналіз соціокультурних передумов стану та розвитку історичної науки певної доби, визначення характеру та проблематики історичних досліджень, обсягу та рівнів їх джерельної бази. Найважливішим чинником історіографічного аналізу є послідовне дотримання методологічних принципів, а його кінцевою метою - дослідження історичних концепцій, теорій та схем. На основі результатів аналізу здійснюється синтез, тобто реконструкція історіографічного процесу чи певної ситуації.

Особливе місце в історіографічному дослідженні посідає біографічний метод, оскільки йдеться про життя та творчість істориків. Цей метод забезпечує персоніфікацію історичної думки, в тому числі через використання документів особового походження.

Багатоманітність методів та підходів, які практикує сучасна історична наука, є важливою умовою розвитку історичного знання. Завдання і творче право історика - використати той інструментарій, який забезпечив би адекватну реконструкцію історичної реальності і прирошування історичних знань. Зрештою, вибір методів залежить від теми і дослідницьких завдань, які ставить перед собою історіограф. На нашу думку, методологічна криза, про яку часто пишуть історики, пов'язана не тільки з непродуктивністю чи помилковістю певних методів, принципів та підходів, а й з тим, що відбувається їх спрощення, примітивізація та спотворення, підміна змісту понять та категорій. Це явище пов'язане, передусім, з агресивністю політичного середовища, втручанням в історіографічний процес політичних режимів. Формаційна

примітивізація (капіталізм, соціалізм), що була властива радянській історіографії, не є підставою для повного заперечення формаційного підходу як такого. Очевидно, це ж саме можемо сказати про принципи історизму та об'єктивності, традиційні методи та підходи.

Як відомо, уточнення та упорядкування понятійно-категоріального апарату є неодмінною умовою розвитку будь-якої науки. Для української історичної науки, яка відносно недавно здобула можливості для вільного розвитку і прагне опанувати нові методологічні засади, оновлення понятійно-категоріального апарату набуває особливо важливого значення. Ще на початку 90-х рр. С. В. Кульчицький слушно наголосив, що коли «залишити осторонь понятійний апарат і переглянути тільки фактичну основу відомих подій, таке новаторство виявиться здебільшого ілюзорним». Тому закономірно, що історики бачать перспективи розвитку історіографії як самостійної наукової дисципліни саме у поповненні її категоріального апарату поняттями, якими вже давно оперує наукознавство.

Актуальність питань, пов'язаних з мовою науки, підсилюється тим, що антропологізація та психологізація історичного знання призводить до термінологічних запозичень, наповнення історичної науки новими поняттями. Маємо на увазі зміст і співвідношення понять «культура», «національно-культурне життя», «духовне життя», «духовність», «суспільна свідомість» тощо. Питання щодо їх продуктивності, доцільності використання виникає ще й тому, що вони досить широко побутували в радянській історіографії.

Найпродуктивнішим з точки зору універсальності є поняття «духовне життя», яке в конкретно-історичному вимірі можна розуміти як безперервно функціонуючу у повсякденному житті суспільну свідомість. На нашу думку, використання поняття «духовне життя» дає можливість охопити усю інтелектуально-психічну сферу в її цілісності. Оперуючи поняттям «духовне життя», ми виходимо з того, що воно є найширшим з усіх, що позначають нематеріальну сферу і охоплює розмаїття виявів інтелектуально-психічної активності людей як на рівні соціальної психології, так і на рівні ідеології [10, 217-222]. Хоча ще немає усталеного погляду на сутність духовності, у більшості публікацій її розуміють як вищий принцип самопобудови людини, як вихід до вищих ціннісних інстанцій конструювання особистості, тобто увага акцентується на якісній стороні духовного світу людини, її моральній досконалості.

В історіографії можна знайти достатньо прикладів затушовування, навмисного чи ненавмисного приховування різноманітних виявів людської деструктивності. Постає питання: чи може претендувати на науковість і, таким чином, хоча б якоюсь мірою пояснити світ історичне дослідження, яке бачить тільки людські добродетності і оминає такі вияви людської сутності, як прагнення до влади, агресивність, жорстокість тощо. Саме таку всеохоплюючу природу, широкий зміст має поняття «духовне життя», що включає найрізноманітніші вияви життєдіяльності людини. Базуючись на цьому понятті, ми зможемо у процесі історіографічного аналізу з'ясувати, в якій мірі історична наука забезпечує комплексну реконструкцію людської особистості, звернути погляди істориків на всебічне висвітлення його культурно-духовної сутності [11, 237].

Своєрідне «ядро» духовного життя становить суспільна свідомість, яка характеризується багатством форм і різноманітністю їх комбінацій. Суспільна свідомість органічно пов'язана з усіма сторонами суспільного буття, тому вона може бути покладена в основу історичної конструкції духовного життя. Філософська наука виділяє у ній рівні (теоретичну і повсякденну свідомість, ідеологію і соціальну психологію) та форми (політичну, економічну свідомість, правосвідомість, мораль, релігію, мистецтво, науку).

Про близькість понять «духовне життя» та «культура» свідчить історіографічна практика. Не випадково історики культури розглядають її як духовне життя суспільства. Побутує думка, що поняття «духовне життя» найповніше відображає масштаби, сутність і особливо «всепроникність» культури, так як включає, по-перше, духовну сторону матеріального виробництва, по-друге, повсякденну свідомість, а не тільки професійну духовну творчість, по-третє, «опредмечену» духовну діяльність попередніх поколінь - усталені норми поведінки і мислення, накопичені знання і т. д. Так, І. Дзюба, говорячи про концепцію української культури як цілого, наголосив, що вона повинна охоплювати «все духовне й інтелектуальне життя, науку, освіту, засоби масової інформації, сферу виховання, естетику побуту, естетику технологій...» [12, 26]. С. Кульчицький до числа складових духовного життя суспільства відносить культуру, релігійне життя, освіту, науку.

На думку авторів передмови до п'ятитомної «Історії української культури», українська культура проявляється у світогляді українців, їхній національній самосвідомості і вдачі, релігійних віруваннях, правових нормах та інституціях, смаках і уподобаннях, наукових і художніх зверненнях, в органічно притаманних народів чуттєво-емоційних сприйняттях, міфологічних і художніх образах, логічних поняттях, закріплених у національній мові та інших знакових системах тощо [13, 8]. При різноманітності підходів до змісту культури важливо бачити стрижень, навколо якого міг би здійснюватися історіографічний аналіз. За основу можна взяти «гуманістичний підхід», прихильники якого розуміють культуру як ступінь розвитку сутнісних сил людини, як показник рівня розвитку суспільних відносин з погляду на їхню гуманність і свободу, як міру «людяності» самої людини [14, 217-222].

Для історіографічного осмислення феномена культури важливе значення має джерелознавчий аспект, пов'язаний із способами дослідження її історії. Історіограф прагне встановити, чи вдалося історикові виявити ту культурну, ідейну та психічну реальність, яка часто знаходиться за текстом історичного джерела, проглядає крізь нього, помітити щось глибше, ніж та інформація, що лежить на поверхні джерела

Такою ж багатогранною, як і саме поняття культури, є історіографія культури, тому врахування змісту згаданих вище понять має важливе значення для побудови оптимальної структури історіографічного дослідження [15, 138-144].

Радянська історіографія культивувала ту частину культури, носії якої були лояльними до режиму. Одна з ознак цієї частини культури - керованість та контрольованість. Однак завжди існувала фольклорна, самодіяльна культура, яку безпосередньо творять найширші народні маси. Європейська історіографія нагромадила чималий досвід використання цього поняття для позначення духовно-культурних процесів, що відбувалися в суспільстві.

За останні роки у понятійному апараті української історичної науки закріпилися терміни «менталітет» та «ментальність», що розширює її пізнавальні можливості, сприяє подоланню кризових явищ. При цьому згадані терміни набували різних відтінків, що залежало й від того, з якого історіографічного «поля», - західноєвропейського чи російського, - вони проникали в українську історичну думку [16].

Зрозуміло, що історіограф мусить зважати на ці термінологічні новації. Н. Яковенко зазначила, що поняття «менталітет» або «ментальність» «...передає комплекс основних уявлень про навколишній світ, властивий свідомості людей тієї чи іншої епохи» [16, 6]. В. Дорошкевич визначив ментальність як «...глибинний рівень свідомості нації, на якому формується настанова і схильність відчувати і сприймати світ, мислити і діяти в ім'я утвердження свого місця в цьому світі» [17, 20].

Заслуговують на увагу також міркування російських дослідників історії ментальностей. Так, А. Я. Гуревич визначив ментальність як соціально-психологічні установки, автоматизми і звички свідомості [18, 75]. Він переконаний, що саме завдяки дослідженню ментальності «замість історії сільського господарства з'являється історія селян». Чітке співвідношення понять «духовне життя» і «ментальність» дає «Філософський енциклопедичний словник», де «ментальність» - це характеристика специфіки сприйняття та тлумачення світу в системі духовного життя того чи іншого народу. Слід звернути увагу на те, що при всій багатогранності тлумачень «ментальності» її здебільшого розуміють як стійкі структури духовного життя, які утворюють певний «рамковий формат» сприйняття світу і визначають той чи інший спосіб дії [19, 369].

Через аналіз наукової літератури розкривається міждисциплінарність поняття менталітету, його виникнення на перехресті багатьох гуманітарних наук. Це зумовило різні методологічні підходи до дослідження проблематики, а також призвело до ряду методологічних труднощів, які виникають перед дослідником феномена менталітету. Труднощі вивчення менталітету пов'язані й із особливостями самого явища: його виявлення відбувається лише у предметній діяльності, поведінці й спілкуванні представників спільноти, які є суб'єктами менталітету багаторазово опосередкованим чином [20, 82-93].

Історико-теоретичний екскурс дослідження показав, що проблема менталітету виникла з потреби осмислення історії, особливостей соціального розвитку того чи іншого народу порівняно з долями інших народів. На сучасному етапі вивчення менталітету є складовою системного

аналізу дійсності та винайдення орієнтирів на майбутній розвиток усіх сфер життєдіяльності нації.

Різні точки зору на зміст та обсяг згаданих понять пояснюються, очевидно, складністю та багатогранністю предмета дослідження. Ми не ставимо завдання дати завершене трактування згаданих вище понять та категорій. Цю проблему мають розв'язувати, насамперед, філософи та культурологи, які, до речі, відзначають, що спроби «точно» визначити поняття культури залишаються марними. Отже, для нас в даній ситуації важливим є сам рух історичної думки у напрямі духовно-ментальних утворень, що допоможуть максимально об'єктивно «оживити» історію.

Література

1. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. - М., 1992. - 510 с.
2. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. А. Смолій (ред.). - К., 2003. - Т. 3 : Українська культура другої половини ХУП-ХУІІ століть. - 1246 с.
3. Безклубенко С. Д. Поняття культури / С. Д. Безклубенко. - К., 1995. - С. 551-577.
4. Коллінгвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография. - М., 1980.
5. Ференц Н. С. Основы литературознания. - К., 2011. - 431 с.
6. Ясперс К. Истоки истории и ее цель / К. Ясперс. - М., 1991. - С. 271.
7. Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. - Львів, 1999. - 224 с.
8. Гуревич А. Я. Исторический синтез и Школа «Анналов» / А. Я. Гуревич. - М., 1993. - 328 с.
9. Удод О. А. Історія: осягнення духовності / О. А. Удод. - К., 2001. - 192 с.
10. Безклубенко С. Д. Поняття культури / С. Д. Безклубенко // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. - К., 2000. - С. 217-222.
11. Дзюба І. Духовні спустошення і трансформації в українському суспільстві ХХ ст. / І. Дзюба // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Між від. зб. наук. пр. - К., 2003. - С. 20-23.
12. Дровозюк С. І. Духовне життя українського народу: історіографічна традиція та перспективи дослідження / С. І. Дровозюк // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. - 2004. - Вип. УІІ. - С. 232-240.
13. Історія української культури: У п'яти філософські та культурологічні проблеми сучасності: зб. наук. пр. - К., 2000. - С. 217-222.
14. Білокінь С. Про становище історичної науки в Україні / С. Білокінь // Український історик. - 1990. - Ч. 1-4 (104-107). -Т. 27. - С. 138-144.
15. Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості / Тези доповідей та матеріали Міжнародної науково-практичної коенференції / за ред. О. В. Киричука, О. П. Колісника, М. Чепи. - К.-Луцьк, 1994.
16. Яковенко Н. Всуп до історії. - К., 2007. - 376 с.
17. Дорошкевич В. Ментальність України і проблема її державності / В. Дорошкевич // Розбудова держави. - 1992. - № 7. - С. 20-26.
18. Гуревич А. Я. Проблема ментальностей в современной историографии // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. - М., 1989. - Вып. 1. - С. 75-89.
19. Піча В. М. Менталітет, ментальність / В. М. Піча // Соціологія: короткий навч. словник: терміни і поняття. - Львів, 2006, 2008. - С. 369.
20. Кравченко А. Г. Соціально-економічні і політичні умови життя нації та менталітет // Мультиверсум. Філософський альманах / Відп. ред. В. В. Лях. - К., 2000. - Вип. ІІ. - С. 82-93.

Одержано редакцією 08.12.2014
Прийнято до публікації 15.12.2014

В статтє речь идєт о формировании культурно-духовного компонента в украинской историографии, средства открытия личностного в общей истории и пути «оживления» исторических событий, явлений, фактов. Выделен антропологический подход, ставящий человека-творца в центр событий. Указано, что такой подход позволяет посмотреть на исторические знания не как на совокупность абстрактных констатаций, а как на результат взаимодействия социально-политических факторов и интеллектуально-чувственной сферы историка. При таких условиях можно четче осветить мотивационную сторону творчества, полнее учесть фактор социального заказа. Указывается на необходимость упорядочения понятийно-категориального аппарата, что является непременным условием развития любой науки. Через анализ научной литературы раскрывается междисциплинарность понятий, возникших на перекрестке многих гуманитарных наук.

Ключевые слова: украинская историография, антропологический подход, понятийно-категориальный аппарат, духовно-ментальные процессы.

The formation of culturally-spiritual component in Ukrainian historiography, tools for individual exploration in general history and ways to animate historic events, occurrences and facts are described in the article. The anthropological approach that put a person-creator in the center of events is highlighted. It is stated, that such approach gives the opportunity to evaluate historic knowledge not only as an aggregation of beyond-social ascertaining, but also as a result of cooperation of historian's socio-political factors with intellectually-sensitive sphere. Under these circumstances it is possible to allocate motivational side of creative work more precisely and take into consideration the factor of social order more accurately. The necessity of regulation of conceptually-categorical apparatus, that is an undeniable part of any science's development, is pointed out. Cross-disciplinary of definitions that occurred on the crossroads of many human sciences is presented through the analysis of scientific literature.

Key words: *Ukrainian historiography, anthropological approach, conceptually-categorical apparatus, mentally-spiritual processes.*